Samfunnsøkonomi og økonomisk politikk for turbulente tider

Vidar Ringstad

Samfunnsøkonomi og økonomisk politikk for turbulente tider

6. utgave

CAPPELEN DAMM AKADEMISK

© CAPPELEN DAMM AS 2017

ISBN e-bok: 978-82-02-62736-2

ISBN trykt bok: 978-82-02-49263-2

6. utgave, 2. opplag 2018

Materialet i denne publikasjonen er omfattet av åndsverklovens bestemmelser. Uten særskilt avtale med Cappelen Damm AS er enhver eksemplarfremstilling og tilgjengeliggjøring bare tillatt i den utstrekning det er hjemlet i lov eller tillatt gjennom avtale med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Illustrasjoner: David Keeping
Omslagsdesign: Ingrid Vaterland / Krible Design
Sats: Bøk Oslo AS
Trykk og innbinding: Livonia Print Sia, Latvia, 2018

www.cda.no akademisk@cappelendamm.no

Til Anja, Linnea og Selma,
med håp om at Norge fortsatt
vil være et godt land å bo i.

Forord til 6. utgave

I forordet til den første utgaven av denne læreboka, som kom for nesten 30 år siden, skrev jeg at den var et forsøk på å lage en lærebok som jeg selv gjerne ville ha hatt som mitt første møte med faget, dersom jeg da skulle ha begynt på mine studier i samfunnsøkonomi. Bakgrunnen for dette var mitt første møte med faget slik det faktisk var, omtrent 30 år før dette igjen, høsten 1960. Den gangen begynte vi med Ragnar Frischs kompendium i produksjonsteori. Da jeg fortalte dette til Zvi Griliches omtrent ti år senere, ble han synlig forskrekket og fortalte at denne boka (som i mellomtiden var blitt oversatt til engelsk) kun ble brukt på doktorgradsnivå der han kom fra, som var University of Chicago. Den fulle tittelen på norsk var for øvrig *Innledning til produksjonsteorien, del 1.* Mens vi slet med å forstå innholdet av del 1, lurte vi også på hvor mange deler innledningen egentlig besto av, og når vi skulle begynne på selve produksjonsteorien. Nå viste det seg at det bare var én del til av innledningen, og den var ikke pensum. Det var alt, noe mer eksisterte ikke.

Vi som startet våre studier på den tiden, ble altså kastet uti på dypt vann, og det var ikke alle som kom seg i land igjen, for å si det slik. Faglig er det naturligvis ikke noe å si på produksjonsteorien til Frisch – jeg har hatt stort utbytte av den senere. Men pedagogisk sett var det helt bak mål å bruke den helt i starten. Det hjalp heller ikke noe særlig at flere av foreleserne på den tiden aldri skulle ha vært der. Jeg måtte tenke på dem da jeg senere leste om Adam Smiths møte med universitetet i Oxford: *In the University of Oxford, the greater part of the publick professors have, for these many years, given up altogether even the pretence of teaching* (Smith, 1981 s. 761). Hadde det ikke vært for Trygve Haavelmo (jf. boks 7.1), Leif Johansen og noen til, hadde undervisningsopplegget mer generelt vært bak mål.

Da jeg selv begynte å undervise i innledende kurs i faget, var jeg ganske bevisst mine egne erfaringer, og forsøkte å gjøre som min lærer og mentor Haavelmo: La problemstillingene, og deres relevans for det samfunnet vi lever i, overstyre metodegrunnlag og teoribygninger. Jeg syntes imidlertid ikke at jeg lyktes noe

særlig. Jeg var mer fornøyd med lærebøkene jeg lagde, selv om jeg oppdaget store forbedringspotensialer hver gang jeg lagde nye utgaver. Det gjelder også de nye utgavene av denne boka som etter hvert kom, medregnet den siste: De er alle gjentatte forsøk på å lage den innføringsboka jeg selv ville ha hatt.

I tillegg til en generell oppdatering av tabeller, faktabaserte figurer og eksempler er det snakk om følgende endringer i forhold til 5. utgave:

Det er brukt en ny og forbedret layout som gir muligheter for mer fleksibel presentasjon av stoffet. Spesielt vanskelig stoff er søkt skilt ut der det ikke er helt nødvendig for tilegnelse av de kunnskapene det er snakk om. Dette stoffet kan benyttes av dem som har forkunnskaper til det. En god del stoff er tatt ut. Det gjelder spesielt veiledningene innledningsvis, en del gammelt stoff som har mindre relevans i dag, og vedlegget til kapittel 1. Det er tatt inn fire nye kapitler i mikrodelen: usikkerhet og økonomisk risiko, spillteori, asymmetrisk informasjon og atferdsøkonomi. Det nye stoffet gjør det mulig både å utvide perspektivet i læreboka med nye temaer og å diskutere temaer som er med i den forrige utgaven, på en mer tilfredsstillende måte. Det er angitt korresponderende engelske termer – der slike finnes – i oversikten over sentrale begreper. Flere konsulenter har etterlyst mer detaljerte kildehenvisninger, ikke bare til slike som er anvendt direkte ved sitat e.l., som i 5. utgaven. Dette er tatt til følge.

Som før trekker jeg inn problemstillinger og temaer som overlapper, og noen ganger tilhører, andre fagområder. Jeg vet det er delte meninger om dette bør gjøres i en elementær lærebok i samfunnsøkonomi. Det er imidlertid helt i tråd med fagtradisjonene som de tre store samfunnsøkonomene (fra hvert sitt århundre) Adam Smith, John Stuart Mill og John M. Keynes representerer. Dette opplegget er dessuten helt nødvendig for å kunne forstå sentrale fenomener i vår tid, spesielt finanskrisen i 2008 og utviklingen i verdensøkonomien etter den tid. Det er definitivt ikke i samsvar med de dominerende retningene i faget som bl.a. nobelprisvinneren i 1995, Robert Lucas, er en god representant for. Den faglige orienteringen han hadde, og så vidt jeg har forstått fortsatt har, kom bl.a. til uttrykk i hans presidenttale til The American Economic Association i 2003, der han hevdet at faget hadde kommet så langt i sin utvikling at omfattende kriser var historie (Lucas, 2003, s. 1). Lærebokforfatteren N. George Mankiw har utropt ham til den mest innflytelsesrike økonomen i siste halvdel av det 20. århundre, ifølge Wikipedia. Ikke rart det gikk galt.

Det finnes også andre aktuelle og gode illustrasjoner på hvor vanskelig det er å forklare sentrale fenomener i vår tid bare på grunnlag av tradisjonelle samfunnsøkonomiske teorier. Et godt eksempel er forsøkene i Piketty (2014) på å forklare den stadig skjevere inntektsutviklingen bl.a. i USA. Egentlig gir han opp,

ettersom han finner at ulikhetene er altfor store til å kunne skyldes tradisjonelle forklaringer, som ulikheter i arbeidskraftproduktivitet. Han ender opp med noe han kaller «sosiale normer» og noen andre fenomener uten at han gjør noe forsøk på å forklare dem, enn si ta stilling til deres forklaringskraft, jf. spesielt kapittel 9. I kapittel 15 i det følgende diskuterer vi fordelingsspørsmål, spesielt fattigdomsproblemet, på et bredt grunnlag.

Ettersom denne læreboka er beregnet på norske studenter, kan det virke påfallende at det refereres så mye til USA. Dette har sammenheng med flere forhold. For det første framtrer en del sentrale samfunnsøkonomiske utviklingstrekk med relevans også for Norge tydeligst i USA. For det andre har det blitt gjort langt grundigere analyser der, takket være store og aktive fagmiljøer i samfunnsøkonomi og andre samfunnsfag. Og for det tredje har utviklingstrekk i USA en tendens til å spre seg til andre land, også til Norge. Forholdene i USA i dag kan være en indikasjon på hvordan situasjonen blir i Norge om noen tiår. Hvis det er sider ved forholdene i USA vi ikke liker – og det bør det være – har vi muligheter for å unngå dem. Det er vanskelig å lære av andres feil, men ikke umulig.

Ettersom det i vesentlig grad er dysfunksjonelle sider ved det amerikanske systemet jeg trekker fram, må jeg understreke at det også er sider ved det amerikanske samfunnet jeg setter stor pris på. Det gjelder ikke minst de gode fagbøkene og fagartiklene som jevnlig kommer ut, og i stort omfang. Det gjelder også andre sider ved amerikansk kreativitet, spesielt de omfattende innovasjonene innen IKT. Begge deler har vært en forutsetning for de store endringene som er gjort i denne utgaven i forhold til den forrige.

Jeg har fått mange konstruktive merknader og forslag til endringer fra Camilla Bakken Øvald, Dag Flater Hwang, Eivind Hestvik Brækkan og Gorm Jacobsen. De har alle bidratt til vesentlige forbedringer av denne utgaven sammenliknet med den forrige, og jeg er dem derfor stor takk skyldig! Og til slutt en varm takk til Anne, min solide medspiller på hjemmebanen i nesten femti år.

Kolbotn i desember 2016

Vidar Ringstad

Kapitteloversikt

Kapittel 1 Hva er samfunnsøkonomi? 23

Kapittel 2 Produksjon og produkttilbud 43

Kapittel 3 Etterspørsel etter konsumgoder 59

Kapittel 4 Grunnleggende markedsøkonomi 77

Kapittel 5 Monopol, monopolistisk konkurranse og prisdiskriminering 105

Kapittel 6 Litt om arbeidsmarkedet 121

Kapittel 7 Usikkerhet og økonomisk risiko 139

Kapittel 8 Litt spillteori 151

Kapittel 9 Asymmetrisk informasjon 161

Kapittel 10 Atferdsøkonomi 171

Kapittel 11 Individ, kollektiv og den offentlige sektoren 195

Kapittel 12 Skatter 221

Kapittel 13 Kollektive goder og eksterne virkninger 237

Kapittel 14 Offentlige investerings- og prissettingsbeslutninger 261

Kapittel 15 Fattigdom, fordeling og fordelingspolitikk 277

Kapittel 16 Nytte-kostnadsanalyse 303

Kapittel 17 Makroøkonomi – en oversikt 331

Kapittel 18 Nasjonalregnskapet 341

Kapittel 19 Verdiskaping, vekst og velferd 351

Kapittel 20 Innenlandsk etterspørsel 367

Kapittel 21 Utenrikshandel 383

Kapittel 22 Penger 399

Kapittel 23 Valutamarkeder og valutakurser 411

Kapittel 24 Inflasjon: Virkninger og årsaker 423

Kapittel 25 Stabiliseringspolitikk 435

Kapittel 26 Fra finanskrise til systemkrise? 461

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1. Hva er samfunnsøkonomi? 23
1.1 Ressurser og behov 24
1.2 Hvem sine behov er det egentlig snakk om? 28
1.3 Forvalteransvar 29
1.4 Betydningen av *knappe* ressurser 30
1.5 Koblinger mellom ressurser og behov 33
1.6 Realøkonomi og finansøkonomi 35
1.7 Institusjoner og økonomisk system 37
1.8 Økonomiske modeller 38
1.9 Hovedstrukturen i boka 39

Kapittel 2. Produksjon og produkttilbud 43
2.1 Modellen – «kartet» – vi bruker 44
2.2 Kostnader og kostnadsbegreper 45
2.3 Fortjenestemaksimering 47
2.4 Produkttilbud 52
Vedlegg: Tofaktortilfellet og optimale faktorkombinasjoner 54

Kapittel 3. Etterspørsel etter konsumgoder 59
3.1 Modellen – «kartet» – vi bruker 60
3.2 Betalingsvillighet, konsumentoverskudd og konsumetterspørsel 61
3.3 Årsaker til endringer i konsumetterspørselen 64
Virkninger av behovsendringer 64
Virkninger av endringer i prisene på andre goder 65
Virkninger av inntektsendringer 65
3.4 Litt om etterspørselselastisiteter 65
Egenpriselastisitet 66
Kryss priselastisitet 68
Inntektselastisitet 69
3.5 Eksempler på spesielle fenomener i konsumetterspørselen 70
Bandwagon-effekten 71
Snobb-effekten 71
Veblen-effekten 71
Giffen-gode 72
Vedlegg: Togodetilfellet og optimale godekombinasjoner 72

Kapittel 4. Grunnleggende markedsøkonomi 77
4.1 Hvorfor står markedsøkonomien så sentralt i faget? 78
4.2 Det enkle markedsskjemaet 79
4.3 Årsaker til og virkninger av skift i tilbud og etterspørsel 83
4.4 Eksempler på bruk av enkle markedsskjemaer: Prisregulering av melkemarkedet 86
4.5 Markedsøkonomi og samfunnsøkonomi 88
4.6 Informasjonskostnader, transaksjonskostnader og mellomledd i markedet 98
4.7 Markedsøkonomien som samfunnsøkonomisk organisasjonsform 100

Kapittel 5. Monopol, monopolistisk konkurranse og prisdiskriminering 105
5.1 Monopol 106
Årsaker til monopol 106
Samfunnsøkonomiske virkninger av monopol 107
Offentlige tiltak mot monopol 112
Kartelldannelsers ytre og indre fiender 114
5.2 Monopolistisk konkurranse 115
5.3 Prisdiskriminering 117

Kapittel 6. Litt om arbeidsmarkedet 121
6.1 Særtrekk ved arbeidsmarkedet 122
6.2 Samfunnsøkonomiske virkninger av store aktører i arbeidsmarkedet 123
6.3 Arbeidsløshet 129

6.4 **Arbeidsmarkedspolitikk** 135
Institusjonelle forhold i det norske arbeidsmarkedet 135
Arbeidsmarkedstiltak 136

Kapittel 7. Usikkerhet og økonomisk risiko 139
7.1 **Noen sentrale begreper** 140
7.2 **Risikopreferanser** 142
7.3 **Hvordan redusere risiko?** 144
Risikospredning 144
Forsikringsordninger 147
Betydningen av informasjon 147
Andre risikoreduserende tiltak 148
7.4 **Radikal usikkerhet og subjektive sannsynligheter** 149

Kapittel 8. Litt spillteori 151
8.1 **Fangens dilemma** 152
8.2 **Kartellsamarbeid** 153
8.3 **Betydningen av informasjon og usikkerhet** 154
8.4 **Dilemmasituasjoner som turbo i produkt- og teknologiutviklingen** 156
8.5 **Like for like: En robust strategi ved gjentatte spill** 159

Kapittel 9. Asymmetrisk informasjon 161
9.1 **Eksempler på asymmetrisk informasjon** 162
9.2 **Forsikringsmarkeder, ugunstig utvalg og atferdsrisiko** 164
9.3 **Litt prinsipal-agent-teori** 165
9.4 **Signalisering, unnasluntring og effektivitetslønn** 166
9.5 **Asymmetrisk informasjon og statistisk diskriminering** 169

Kapittel 10. Atferdsøkonomi 171
10.1 **Hva er atferdsøkonomi?** 172
10.2 **Heuristikk og kognitive skjevheter** 175
Logiske feilslutninger 175
Feilvurdering av sannsynligheter 176
Tapsaversjon 179
Mental regnskapsføring 181
Innramming 182
Betydningen av basisalternativ 184
Forankring og justering 185
Bekreftelsesskjevhet 185
10.3 **Rettferdighet, tillit og sanksjoner** 186
10.4 **Irrasjonelt overmot og kollektiv rasjonalitet** 188
10.5 **Atferdsøkonomi og evolusjonsøkonomi** 192

Kapittel 11. Individ, kollektiv og den offentlige sektoren 195
11.1 **Grunnlaget for kollektive handlinger** 196
Hvorfor samarbeider mennesker? 196
Kollektiv atferd og samfunnsøkonomi 196
Individ, kollektiv og lovgivning 197
11.2 **Kollektive beslutninger** 200
Preferanser og politikere 200
Avstemningsparadokset 201
Medianvelgerteoremet 202
Stemmehandel 203
Det politiske marked 204
Byråkratiatferd 207
Lobbyvirksomhet og tilkarringsvirksomhet 208
Jerntriangler 209
Korrupsjon 210
11.3 **Betydningen av gode kollektive institusjoner** 211
11.4 **Den offentlige sektorens struktur, omfang og vekst** 212
11.5 **De tre hovedoppgavene til den offentlige sektoren** 216

Kapittel 12. Skatter 221
12.1 **Litt om det norske skattesystemet** 222
12.2 **Tre sentrale spørsmål** 223
Hvorfor har vi skatter? 223
Hvorfor er skattesystemet så komplisert? 223
Hva kjennetegner et godt skattesystem? 224
12.3 **Effektivitets- og fordelingsvirkninger av beskatning** 226
12.4 **Eksempel på en inntektsskatt** 228
12.5 **Betydningen av et bredt skattegrunnlag** 230
12.6 **Virkninger av beskatning i tilfelle ufullkommen konkurranse** 232
12.7 **Skatteplanlegging og skatteunndragelse** 233

Kapittel 13. Kollektive goder og eksterne virkninger 237
13.1 **Kollektive goder** 238
Hva kjennetegner kollektive goder? 238
Litt om blandede goder 239
Optimal dimensjonering av et kollektivt gode 241
Majoritetsavgjørelser i forbindelse med dimensjonering av et kollektivt gode 246

13.2 Eksterne virkninger 248
Hva er eksterne virkninger? 248
Effektivitetstap ved eksterne virkninger 251
13.3 Metoder for korreksjon av eksterne virkninger 253
Offentlig produksjon 254
Miljøavgifter 254
Kvoter 256
13.4 Litt om eksterne virkninger og monopol 258

Kapittel 14. Offentlige investerings- og prissettingsbeslutninger 261
14.1 Store faste kostnader 262
14.2 Goder med opphopningsproblemer 264
14.3 Køprising 267
14.4 Goder med store positive eksterne virkninger 268
Utdanning 268
Helsetjenester 271
14.5 Eksempel på styringssvikt 273

Kapittel 15. Fattigdom, fordeling og fordelingspolitikk 277
15.1 Innledning 278
15.2 Hvorfor er fattigdom et problem? 279
15.3 Årsaker til fattigdom 280
Kunnskapskapitalens betydning 280
Helse- og hygieneproblemer 281
Atferd og fattigdom 282
Arbeidsmarkedssvikt 282
Migrasjon 284
Svak sosial mobilitet 284
Fattige som byttedyr 286
Styringssvikt 288
15.4 Kan fattigdomsproblemet løses? 291
15.5 Norsk fordelingspolitikk 292
Minstelønnsordninger 292
Inntekts- og formuesskatter og overføringer 294
15.6 Mulige bivirkninger av fordelingspolitikken 299
Asymmetrisk informasjon og atferdsrisiko i helse- og trygdesystemet 299
Arbeidsløshets- og fattigdomsfeller 299

Kapittel 16. Nytte-kostnadsanalyse 303
16.1 Hva er nytte-kostnadsanalyse? 304
16.2 Tidsdimensjonen i nytte-kostnadsanalyser 306
16.3 Kalkulasjonspriser 308
Kalkulasjonspriser når markedsprisene er «feil» 308
Kalkulasjonspriser når markeder ikke eksisterer 310
16.4 Skal effektivitetstapet ved beskatning regnes med? 315
16.5 Litt om alternative og komplementære prosjekter 316
16.6 Usikkerhet og følsomhetsanalyse 316
16.7 Fordelingsvirkninger 318
16.8 Ugjenkallelige kostnader og prosjektmanipulering 319
Vedlegg: Eksempel på bruk av nytte-kostnadsanalyse 320

Kapittel 17. Makroøkonomi – en oversikt 331
17.1 Hvorfor makroøkonomi? 332
17.2 De fire sentrale saksområdene 334

Kapittel 18. Nasjonalregnskapet 341
18.1 Hva er nasjonalregnskapet? 342
18.2 Tilgang på og bruk av varer og tjenester 343
18.3 Utenriksregnskapet 345
18.4 Sammensetning og bruk av inntekter 347
18.5 Litt om økonomiske indekser 348

Kapittel 19. Verdiskaping, vekst og velferd 351
19.1 Innledning 352
19.2 Produkttilbud på kort sikt 352
19.3 Likevekt i produktmarkedet på kort sikt 354
19.4 Økonomisk vekst 356
19.5 Nasjonalproduktet som velferdsmål 359
19.6 Er vekst nødvendig for økt velferd? 364
19.7 Den nordiske modellen 364

Kapittel 20. Innenlandsk etterspørsel 367
20.1 Privat konsumetterspørsel 368
Inntekt, konsum og sparing 368
Disponibel inntekt og konsum 368
Varige konsumgoder 369
Endring i inntektsfordeling 370
Livsinntekt, konsum, sparing og formue 370
20.2 Etterspørsel etter ny realkapital 372
20.3 Samspill mellom investerings- og konsumetterspørsel 373
Vedlegg: Utledning av investeringsfunksjonen 379

Kapittel 21. Utenrikshandel 383
21.1 Innledning 384
21.2 Utenrikshandel for et lite land 385
21.3 Hva bestemmer eksport og import? 389
21.4 Fordelingsvirkninger av utenrikshandel 392

21.5 **Institusjonelle rammer for internasjonal handel** 394
Globale institusjoner 394
Økonomisk samarbeid i Europa 395
Interregionale handelsavtaler 396

Kapittel 22. Penger 399
22.1 **Hva er penger?** 400
22.2 **Tilgang på og tilbud av penger** 403
22.3 **Etterspørsel etter penger** 406
22.4 **Pengemarkedet** 407

Kapittel 23. Valutamarkeder og valutakurser 411
23.1 **Valutamarked og kursdannelse** 412
23.2 **Virkninger av endringer i det internasjonale prisnivået** 415
23.3 **Renteforskjeller og internasjonale kapitaltransaksjoner** 416
23.4 **Forventningenes rolle** 418
23.5 **Litt om den norske kurspolitikken** 419

Kapittel 24. Inflasjon: Virkninger og årsaker 423
24.1 **Hva er inflasjon?** 424
24.2 **Hvorfor er inflasjon et problem?** 425
24.3 **Årsaker til inflasjon** 427
Pengemengdens rolle 427
Etterspørsels- og kostnadsinflasjon 428

Kapittel 25. Stabiliseringspolitikk 435
25.1 **Stabiliseringspolitiske målsettinger** 436
25.2 **En enkel stabiliseringspolitisk modell** 436
25.3 **Pengepolitikken i dag** 443
25.4 **Stabiliseringspolitiske utfordringer av petroleumssektoren** 449
25.5 **Destabiliserings- og stabiliseringspolitikk de siste 50 år** 452
Konjunkturer, teorigrunnlag og stabiliseringspolitikk 452
Avvikling av lavrentepolitikken 456
Utviklingen fram mot finanskrisen 458

Kapittel 26. Fra finanskrise til systemkrise? 461
26.1 **Nå har vi fasiten** 462
26.2 **Utløsende faktorer** 463
Boblesprekk i boligmarkedet 463
Bankpengesystemets skjørhet 464
Betydningen av atferdsrisiko 465
Lobby- og tilkarringsvirksomhet 466
Markedsfundamentalisme 469
26.3 **Sentrale elementer i krisens forløp** 470
Konsumentatferd: Spareparadokset 470
Finanspolitikk og flytting av finansielle ubalanser 472
Automatisk stabilisering og destabilisering 474
26.4 **Ettervirkningene** 475
Likviditetsfeller og deflasjonstendenser 475
Krisen og veksten i den offentlige sektoren 476
Bobler og kriser som fattigdomsgenererende mekanisme 478
26.5 **Et stabiliseringspolitisk system ved veis ende?** 478

Oversikt og omtale av sentrale begreper 481

Referanser 523

Saksregister 533

Personregister 543

Figuroversikt

1.1	Eksempel på en produksjonsmulighetskurve	31
1.2	Betydningen av teknologiske og organisatoriske forbedringer	33
1.3	Et koblingsskjema mellom ressurser og behov	34
1.4	Hovedtyper av transaksjoner mellom bedrifter og husholdninger	37
2.1	Enhets- og grensekostnader for en stolprodusent	48
2.2	Virkninger av kostnadsendringer	53
2.3	Utledning av optimale faktorkombinasjoner	55
2.4	Virkningene på faktorbruken av økt pris på arbeidskraft	56
3.1	Marginal betalingsvillighet og konsumentoverskudd	62
3.2	Egenpriselastisiteten langs en lineær etterspørselsfunksjon	67
3.3	Egenpriselastisiteter for etterspørselsfunksjoner med ulik helning i en avgrenset del av pris–mengdediagrammet	67
3.4	Eksempel på indifferenskart	73
3.5	Husholdningens valg av godekombinasjon	74
3.6	Virkningene på etterspørselen av en prisoppgang på mat	75
4.1	Eksempel på en tilbudsfunksjon for lettmelk for et meieri	80
4.2	Eksempel på en etterspørselsfunksjon etter lettmelk for en husholdning	80
4.3	Likevektsdannelsen i et marked for lettmelk	82
4.4	Virkninger av et skift i tilbudet av lettmelk	85
4.5	Virkninger av et skift i etterspørselen etter lettmelk	85
4.6	Virkninger av en minstepris	87
4.7	Virkninger av en maksimalpris	88
4.8	Betalingsvilligheten i et marked	89
4.9	Alternativkostnader i et marked	91
4.10	Betalingsvillighet, alternativkostnader og samfunnsøkonomisk overskudd	92
4.11	Effektivitet i konsumet	93
4.12	Effektivitet i produksjonen	95
4.13	Sammensetningen av samfunnsøkonomisk overskudd i markedet	97

5.1	Markeds- og samfunnsøkonomiske virkninger av monopol	110
5.2	Variasjon i bruttomargin gjennom uken i det norske drivstoffmarkedet i årene 2012–2014	113
5.3	Monopol og monopolistisk konkurranse	116
5.4	Et eksempel på prisdiskriminering av 1. grad	118
5.5	Eksempel på prisdiskriminering av 3. grad	120
6.1	Likevektsdannelse i arbeidsmarkedet uten organisasjoner	124
6.2	Virkningene av en fagforening som utnytter sin monopolstilling	126
6.3	Virkningene av en arbeidsgiversammenslutning som utnytter sin monopsonimakt	127
6.4	Bilateralt monopol i arbeidsmarkedet	129
6.5	Klassifikasjon av befolkningen i et land etter arbeidsmarkedsstatus	131
6.6	Beveridge-kurver for Norge 1980–2010	134
7.1	Avkastning på 10-årige statsobligasjoner i utvalgte EU-land i perioden januar 2010–januar 2011	143
9.1	Virkningen av effektivitetslønn i arbeidsmarkedet	168
10.1	Eksempel på verdifunksjon	180
11.1	«Naiv» skisse av grunnlaget for praktisk-politiske tiltak i et demokrati	201
11.2	Skjematisk framstilling av de krefter som påvirker utformingen av praktisk-politiske tiltak	206
11.3	Strukturen i den offentlige sektoren	212
11.4	Offentlige inntekter i Storbritannia og USA i prosent av bruttonasjonalproduktet	215
11.5	Kobling mellom offentlige virkemidler og velferd	218
12.1	Markeds- og samfunnsøkonomiske virkninger av en stykkavgift på et konsumgode	227
12.2	Virkninger av en lønnsskatt	229
12.3	Virkningene av en økning i en avgiftssats	231
12.4	Virkningene av en avgift i tilfelle monopol	233
13.1	Eksempler på rent private, rent kollektive og ulike typer blandede goder	240
13.2	Utledning av marginal betalingsvillighet i markedet for et privat gode	242
13.3	Utledning av samlet marginal betalingsvillighet for et kollektivt gode	242
13.4	Optimal dimensjonering av et kollektivt gode	244
13.5	Dimensjonering av et kollektivt gode ved flertallsvedtak	247
13.6	Eksempel med negativ ekstern virkning	251
13.7	Optimal miljøavgift i tilfellet med konstante marginale eksterne virkninger	255
13.8	Bruk av produksjonskvoter i forbindelse med forurensninger	257
13.9	Virkninger av kartell i tilfellet med eksterne virkninger	260
14.1	Betalingsvillighet og alternativkostnader for et vannverk	264
14.2	Bruk av en veistrekning med opphopningsproblemer	265
14.3	Eksempel på køprising for en vei med rushtrafikkproblemer	267
14.4	Virkning av utdanning på livsinntektsprofilen	270

14.5 Eksempel på marginal betalingsvillighet og marginale alternativkostnader for hjerteoperasjoner 272
14.6 Marginal betalingsvillighet og marginale alternativkostnader for forestillinger i et operahus 274
14.7 Eksempel på kulturbyråkratitilpasning og alliansetilpasning for et operahus 275

15.1 Virkninger av minstelønn 293
15.2 Virkninger av minstelønn i et arbeidsmarked med monopsoni 294
15.3 Lorenz-kurve for inntektsfordelingen etter skatt for husholdninger 1986 og 2006 296
15.4 Utviklingen i Gini-koeffisienten for inntekt etter skatter og overføringer for utvalgte OECD-land 1985–2013 297

16.1 Kalkulasjonspris i tilfelle monopol i et faktormarked 309
16.2 Kalkulasjonslønn og alternativkostnader i tilfelle arbeidsløshet 310
16.3 Kart over det aktuelle området 321

17.1 Vekstrater for bruttonasjonalproduktet 1919–2015 334
17.2 Vekst (i prosent) i bruttonasjonalproduktet 1980–2015 338
17.3 Arbeidsløshet i prosent av arbeidsstyrken 1980–2015 339
17.4 Prisstigning i prosent 1980–2015 339
17.5 Driftsregnskapet overfor utlandet 1970–2012 340

19.1 En kortsiktig makro-tilbudsfunksjon 354
19.2 Likevekt i produktmarkedet på kort sikt 355
19.3 Endringer i den kortsiktige tilbudsfunksjonen pga. økt produksjonskapasitet 357

20.1 Eksempel på lineær konsumfunksjon basert på data for Norge for perioden 1978–2009 369
20.2 Typiske livsløpsprofiler for konsum og inntekt 371
20.3 Eksempel på en investeringsfunksjon 373
20.4 Kausalstrukturen i en enkel multiplikatormodell 374
20.5 Multiplikatorvirkninger overført til et markedsskjema for nasjonalproduktet 378
20.6 Tilnærmet sammenheng mellom rentenivå og investeringsbeløp. Et talleksempel. 381

21.1 Markedsskjema for utekonkurrerende næringer 387
21.2 Markedsskjema for hjemmekonkurrerende næringer 388
21.3 Virkninger på eksporten av en økning i verdensmarkedsprisen (regnet i norske kroner) for utekonkurrerende næringer 389
21.4 Virkningene på eksporten av en inntektsøkning 390
21.5 Virkningene på eksporten av en økning i det innenlandske pris- og kostnadsnivået 391

22.1 Kausalskjema som viser hvordan bankpenger blir skapt 404
22.2 Pengemengde og rentenivå 407
22.3 Virkninger av endring i etterspørselen etter penger 408

23.1 Eksport og valutakurs 413
23.2 Import og valutakurs 414
23.3 Likevekt i valutamarkedet 415

23.4	Virkninger av en økning i det internasjonale prisnivået	416
23.5	Virkninger av en nedgang i det innenlandske rentenivået i forhold til utlandet	417
24.1	Eksempel på etterspørselsinflasjon	430
24.2	Virkninger av økte råvarekostnader, økte avgifter eller et lønnssjokk	432
25.1	Virkninger av økt etterspørsel i en situasjon med stor arbeidsløshet	437
25.2	Kausalskjema for modellen	439
25.3	Koblinger mellom rente og inflasjon	444
25.4	Virkningene av en renteøkning som nøytraliserer prisvirkningene av en kostnadsøkning	447
25.5	Oljeprisutviklingen 1970–2015 (Brent-nordsjøolje, USD pr. fat, årsgjennomsnitt)	449
25.6	Kostnader og grunnrente i petroleumssektoren i milliarder kr	450
25.7	Eksempel på en Phillips-kurve	454
25.8	Phillips-krøller for Norge for perioden 1972–2002	455
25.9	Virkningen på pengemarkedet ved avvikling av en lavrentepolitikk	457

Tabelloversikt

2.1	Grenseinntekt, grensekostnader og fortjeneste for en stolprodusent	51
3.1	Beregnede etterspørselselastisiteter for kulturgoder*	69
3.2	Endringer i budsjettandeler for norske husholdninger i en 45-årsperiode	70
6.1	Arbeidsløshet i prosent, utvalgte år 1985–2015 etter ulike kilder	132
7.1	Fortjeneste for en motebedrift ved salg i ett marked	145
7.2	Fortjeneste for en motebedrift ved å dele salget på to markeder	145
7.3	Fortjeneste for en feriebutikk ved å satse på to væravhengige produkter i stedet for ett	145
8.1	Eksempel på fangens dilemma	152
8.2	Eksempel på gevinst ved kartellsamarbeid mellom to forsikringsselskap	154
8.3	Spillsituasjon i forbindelse med en reklamekampanje	154
8.4	Reklamekampanjer når kampanjekostnadene er ulike	155
8.5	En spillsituasjon der usikkerhet og tidsperspektiv kan ha betydning	155
8.6	Valg mellom utvikling av en ny modell eller ikke for to bilprodusenter	157
8.7	To produsenter av en ny flytype med store utviklingskostnader	158
8.8	To produsenter av en ny flytype der den ene får subsidier	158
8.9	Eksempel på dilemmasituasjon for to bensinstasjoner i et lokalt marked	159
10.1	Eksempel på ultimatum-spill	187
10.2	Eksempler på privat/kollektiv rasjonalitet/irrasjonalitet	192
11.1	Eksempel på to bønder som inngår avtale om ikke å stjele av avlingen til hverandre	199
11.2	Tre politikeres rangering av alternative utfall av en sak	201
11.3	Bevilgning til forsvarsformål. Illustrasjon av en medianvelgersituasjon	202
11.4	Talleksempel der to saker kan vedtas ved stemmehandel og dette medfører en samfunnsøkonomisk gevinst	204
11.5	Talleksempel der to saker kan vedtas ved stemmehandel og dette medfører et samfunnsøkonomisk tap	204
11.6	Talleksempel der to saker kan stoppes ved stemmehandel og dette hindrer et samfunnsøkonomisk tap	204

12.1	Offentlig forvaltning: Skatter og overføringer 2011–2015 i mrd. kr og som prosentandel av bruttonasjonalproduktet (i parentes)	222
12.2	Effektivitetstap ved avgiftsøkning	230
13.1	Eksempler på positive eksterne virkninger	248
13.2	Eksempler på negative eksterne virkninger	249
16.1	Eksempel med nytte- og kostnadsvirkninger av et forbud mot ikke-nedbrytbare sprøytemidler som forurenser grunnvann	307
16.2	Eksempel på følsomhetsanalyse i forbindelse med en nytte-kostnadskalkyle	317
16.3	Eksempler på nyskapt trafikk når broen avløser ferjesamband. Prosent i forhold til trafikken på ferja	323
16.4	Vurdering av reisetidsgevinster. Kr/kjøretøytime	324
16.5	Kjennetegn ved de ulike strekningene. Reisetid, ulykkesfrekvens og bildriftskostnader	325
16.6	Nåverdi av positive og negative virkninger. Mill. kroner	327
16.7	Nåverdi av positive og negative virkninger ved ulike kalkulasjonsrenter. Mill. kroner. Tidshorisont 40 år	329
18.1	Nasjonalproduktet etter anvendelse 2012–2015 i mrd. kr	344
18.2	Driftsregnskapet overfor utlandet 2012–2015, i mrd. kr	346
18.3	Sammensetning og anvendelse av disponibel inntekt 2012–2015, i mrd. kr	347
18.4	Et eksempel med budsjettandeler og prisrater for to konsumgoder	348
19.1	Betydningen av arbeidskraft, realkapital og «andre faktorer» for den økonomiske veksten i Norge i perioden 1949–1990	357
20.1	Talleksempel som viser multiplikatorvirkningene av en investeringsøkning	375
20.2	Antatt sammenheng mellom antall maskiner planlagt anskaffet og årlig nettoavkastning til den siste maskinen	380
20.3	Sammenheng mellom rentesats og nåverdi av en krone utbetalt i slutten av hvert år i 10 år	380
21.1	Samfunnsøkonomiske virkninger av overgang fra autarki til frihandel	388
22.1	Sammensetningen av pengemengden i publikumssektoren ved utgangen av juli 2016 (i mrd. kr)	402
22.2	Talleksempel som illustrerer hvordan bankpenger blir skapt	405
25.1	Virkninger av stabiliseringspolitiske virkemidler	439

Boksoversikt

1.1	Adam Smith (1723–1790)	25
1.2	Maslows behovspyramide	27
1.3	Hvorfor er økonomer noen ganger uenige?	39
1.4	Ragnar Frisch (1895–1973)	40
3.1	Elastisiteter og samfunnsøkonomi	68
3.2	Etterspørselselastisiteter for kulturgoder	69
3.3	Thorstein Veblen (1857–1929)	71
5.1	Konkurransetilsynet griper inn i drivstoffmarkedet	113
6.1	Motmakt i arbeidsmarkedet	130
6.2	Hovedavtalen mellom NHO og LO	136
7.1	Trygve Haavelmo (1911–1999)	141
7.2	Risikopremie og europeiske gjeldsproblemer etter finanskrisen	143
7.3	John M. Keynes, Frank Knight, Mervyn King og radikal usikkerhet	149
9.1	George Akerlof og asymmetrisk informasjon	162
10.1	Daniel Kahneman (1934–)	173
10.2	Keynes' *animal spirits*	192
11.1	Platon (ca. 428–348 f. Kr.) om bakgrunnen for lovgivning	198
11.2	Platon (ca. 428– 348 f.Kr.) om tilkarringsvirksomhet	209
11.3	President Eisenhowers advarsel mot jerntrianglet i det militær-industrielle komplekset	210
11.4	Sentrale kilder om den offentlige sektoren	213
11.5	Riksrevisjonen	219
12.1	Transocean-saken	234
12.2	*LuxLeaks*, *SwissLeaks* og *Panama Papers*	236
13.1	Internasjonale kollektive goder og gratispassasjerproblemet	246
13.2	Subsidiering av klimaødeleggende forurensninger	256
13.3	Rapport fra grønn skattekommisjon (NOU 2015:15)	259

15.1	Adam Smith og fellesskapets rolle i utdanningssammenheng	281
15.2	Italienske tomatprodukter på markedet i Accra	290
19.1	Er Afrika egentlig fattig?	362
19.2	Er produktivitetsveksten redusert i senere tid?	363
21.1	Hvorfor regner vi valutakursen som NOK/utenlandsk pengeenhet?	386
21.2	Goldman Sachs og Hellas	397
21.3	Særinteresser, makt og handelspolitikk	398
22.1	De eldste pengesystemene	401
25.1	John M. Keynes (1883–1946)	443
25.2	Finn Kydland (1943–)	448
25.3	Hollandsk syke	451
26.1	*Minsky-moment*	462
26.2	*Too big to jail*	468

1 Hva er samfunnsøkonomi?

I dette kapitlet skal vi forsøke å gi en idé om hva faget samfunnsøkonomi går ut på, samtidig som vi viser at vi alle på mange forskjellige måter blir berørt av samfunnsøkonomiske forhold.

Vi tar utgangspunkt i en mye brukt definisjon av faget: «Læren om bruk av knappe ressurser for å dekke menneskenes ulike behov.» Den sentrale delen av dette kapitlet består av en redegjørelse for de viktigste begrepene i denne definisjonen, nemlig ressurser og behov, og de mange ulike koblingene vi har mellom ressurser og behov i et moderne samfunn.

Kapitteloversikt

1.1	Ressurser og behov	24
1.2	Hvem sine behov er det egentlig snakk om?	28
1.3	Forvalteransvar	29
1.4	Betydningen av knappe ressurser	30
1.5	Koblinger mellom ressurser og behov	33
1.6	Realøkonomi og finansøkonomi	35
1.7	Institusjoner og økonomisk system	37
1.8	Økonomiske modeller	38
1.9	Hovedstrukturen i boka	39

1.1 Ressurser og behov

Eksempler på hva samfunnsøkonomer driver på med

Det er blitt sagt (antakelig for spøk) at samfunnsøkonomi er «det samfunnsøkonomer til enhver tid driver på med». En del samfunnsøkonomer er opptatt av de helt store spørsmålene, for eksempel hva som bestemmer nasjonenes velstand, slik fagets grunnlegger, Adam Smith, gjorde for nesten 250 år siden (boks 1.1). Andre er opptatt av motstykket til velstand – fattigdom og dens årsaker og virkninger – eller årsaker til, og virkninger av, store forskjeller mellom folk. Atter andre studerer litt mindre, men fortsatt ganske store spørsmål, som hvorfor det økonomiske systemet vi har i Norden har vært så vellykket sammenliknet med det meste vi ser ellers i verden. De fleste økonomer er imidlertid langt mer spesialiserte: Noen er eksperter på veiutbyggingsspørsmål, noen på helseøkonomi, noen på skatter, noen på finansspørsmål, noen på kulturøkonomi, noen på trygder, noen på konkurransereguleringer, noen på utdanningsøkonomi og så videre.

Denne måten å svare på spørsmålet i overskriften av dette kapitlet på er imidlertid lite klargjørende. Selv tusen slike eksempler ville ikke hjelpe, antagelig bare øke uklarheten. Da er det mer fruktbart å spørre: Hva er det samfunnsøkonomenes arbeid på alle de nevnte områdene har til felles? Jo, det ligger i den overordnede problemstillingen i faget, nemlig:

Definisjon på samfunnsøkonomi

Bruk av knappe **ressurser** til å dekke menneskenes ulike **behov**.

Denne problemstillingen står så sentralt at den kan tjene som definisjon på faget. **Samfunnsøkonomi** kan altså defineres som *læren om bruk av knappe ressurser for å dekke menneskenes ulike behov*.

Dels går faget ut på å studere hvordan ressursbruken i samfunnet *faktisk* er i relasjon til menneskenes behov. Dels studeres hvordan ressursene *burde brukes* for å dekke menneskenes behov best mulig. Vi skal i det følgende dekke sentralt stoff av begge slag.

Vi er alle daglig berørt av samfunnsøkonomiske forhold

Det ligger i denne definisjonen av samfunnsøkonomi at vi alle, på mange forskjellige måter, blir berørt av samfunnsøkonomiske forhold. Hvis ressursbruken er dårlig i matvareproduksjonen vår, vil matvarer normalt bli dyrere enn de ellers kunne ha vært, og vi vil ha dårligere råd til å dekke våre behov for slike **konsumgoder**. Hvis myndighetene velger å subsidiere matvarene, blir de billigere, men da vil noen måtte betale mer skatt. Eventuelt vil det bli mindre penger til andre formål som det offentlige skal ta seg av. Hvis vi blir flinkere til å utnytte petrole-

Boks 1.1 Adam Smith (1723–1790)

Adam Smith var moralfilosof og en sentral figur i den skotske opplysningstiden. De to sentrale verkene hans er Smith (1982), som kom i førsteutgave i 1759, og Smith (1981), som kom ut første gang i 1776. Disse to verkene utgjør til sammen den dypeste og bredeste framstillingen av samfunnsøkonomi som noen gang er skrevet.

Hans bidrag er et bedre grunnlag for innsikt i sentrale samfunnsøkonomiske spørsmål *i dag* enn bidragene til samtlige nålevende store stjerner i faget. Han er også blitt misbrukt, spesielt av tilhengerne av liberalistisk økonomi, som gjerne påberoper seg Adam Smith i sin argumentasjon for at staten skal ha en minimal rolle i samfunnets økonomi. Som vi skal komme inn på senere, stemmer det at Smith la stor vekt på å utnytte markedskreftene der de fungerte godt. Men han understreket også at en hovedgrunn til at disse kreftene ikke alltid fungerte slik, var at private aktører hindret dem i det. Han tilla også offentlige organer vesentlige funksjoner, både når det gjaldt reguleringer og offentlig tjenesteyting.

Mer informasjon finnes bl.a. i Sandmo (2006).

umsressursene våre, eller oljeprisen går opp, blir vi «alle» rikere. Hvis det gjøres feil i den økonomiske politikken (slik vi skal gi flere eksempler på senere), vil mange bli rammet. For mange biler i forhold til veikapasiteten skaper køproblemer, tidstap, stress og forurensninger, dvs. negative nyttevirkninger, det en gjerne kaller negative eksterne virkninger. Disse kan reduseres ved ulike tiltak, som økt bensinavgift, bompengeordninger og bygging av veier med større kapasitet. Flere eldre i befolkningen kan gjøre det nødvendig å bygge flere sykehjemsplasser. Dette må finansieres på en eller annen måte, for eksempel ved økte skatter, noe som i sin tur gjør at de yrkesaktive i befolkningen får dårligere råd til å dekke sine egne behov. Dersom tollen fjernes på et importprodukt, vil eventuelle norske produsenter av samme produkt tape på det, mens de som kjøper produktet, vil tjene. Og så videre. Denne listen kunne åpenbart gjøres mye, mye lengre.

Innsikt i samfunnsøkonomiske forhold kan derfor være til stor nytte også for dem som ikke arbeider med samfunnsøkonomiske spørsmål som en del av jobben. I noen tilfeller er sammenhengene enkle – alle skjønner for eksempel at økte skatter gir mindre igjen til eget forbruk. I andre tilfeller kan sammenhengene være vanskeligere å få øye på, for eksempel når det gjelder hva som gjør at økte offentlige utgifter uten økte skatter kan føre til økt rente på boliglån.

De to mest sentrale begrepene i definisjonen av samfunnsøkonomi er *ressurser* og *behov*. En regner vanligvis med tre kategorier ressurser: